

Історія освіти і науки

УДК 94 (477. 54)

Ю.С. Клименко

ВНЕСОК НАУКОВЦІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається питання становлення краєзнавчого руху на Харківщині у дореволюційний період. Зокрема висвітлюється історико-краєзнавча діяльність наукових товариств при Харківському університеті, внесок окремих дослідників регіону та їх зусилля щодо збереження й популяризації історико-культурної спадщини у досліджуваний період. На основі широкого кола джерел визначені основні напрями, форми й методи регіональних досліджень та їх внесок у вивчення історії краю.

Ключові слова: історичне краєзнавство, Харківщина, Харківський університет, архіви, Харківське історико-філологічне товариство, наукові товариства.

В статье рассмотрены вопросы становления краеведческого движения на Харьковщине в дореволюционный период. В частности освещается историко-краеведческая деятельность научных обществ при Харьковском университете, вклад отдельных ученых региона и их усилия по сохранению и популяризации историко-культурного наследия в изучаемый период. На основании широкого круга источников определены основные направления, формы и методы региональных исследований и их вклад в изучение истории края.

Ключевые слова: историческое краеведение, Харьковщина, Харьковский университет, архивы, Харьковское историко-филологическое общество, научные общества.

The article discusses the formation of regional traffic in the Kharkiv region in pre-revolutionary period. In particular, the activity of scientific associations of Kharkiv University, researchers of Kharkiv area and their efforts aimed at preservation and popularization of historical and cultural heritage in period were considered in the paper. On the basis of a broad range of sources the main directions, forms and methods of regional researches and their role in the development of regional history were determined.

Key words: historical study of local lore, Kharkiv region, Kharkiv University, Kharkov Historical-Philological Association, archives, scientific associations.

Постановка проблеми. В умовах незалежної держави й національно-культурного відродження українського народу історичне краєзнавство набуває нового якісного змісту. Воно стає дієвим засобом піднесення патріотизму, національної самосвідомості та значною мірою впливає на розвиток духовної культури суспільства. Проблеми, які постають перед сучасними дослідниками, зумовлюють необхідність вивчення й осмислення досвіду практичної діяльності краєзнавців в минулому. У цьому контексті дослідження масштабного краєзнавчого руху науковців Харкова дореволюційного періоду заслуговує на особливу увагу істориків.

Протягом тривалого часу Харківський університет відігравав провідну роль у процесі формування історико-краєзнавчих досліджень в Україні. Його заснування стало поворотним моментом у розвитку Слобідського краю, поступо-

во перетворило його на один із найбільш розвинутих у науковому та в освітньому відношенні регіонів. Ще в першій половині XIX ст. університетський центр намагався сформулювати концептуальні засади історичного краєзнавства і виробити відповідні методики локальних досліджень. Досвід історико-краєзнавчої роботи науковців Харківського університету у даний період є корисним у цьому відношенні. Адже саме в цей час історико-краєзнавчий рух набув цілеспрямованого, цілісного характеру і відрізнявся багатогранністю своїх напрямків. До того ж, значна кількість аспектів цього розвитку ще недостатньо розглянута і потребує більш детального вивчення.

Аналіз актуальних досліджень. Першу спробу вивчення й узагальнення процесу становлення краєзнавчого руху при Харківському університеті здійснили його сучасники – члени наукових історико-етнографічних, краєзнавчих товариств, засновники музеїв, меценати, фахівці з історії тощо. Серед сучасних досліджень варто

відзначити праці Ю.Й. Журавського [4], О.І. Журби [5], Я.В. Верменич [1]. Певні аспекти проблеми були розглянуті М.М. Красицивим [8]. У роботі С.М. Куделка та В.К. Міхеєва «Про розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті» показано підвищення інтересу до розвитку історичної науки досліджуваного періоду та зроблено перелік тогочасних науково-освітніх організацій у Харкові [9]. У своїх дослідженнях Г.О. Савченко приділяє значну увагу вивченню діяльності окремих вчених [11]. Проте, питання впливу Харківського університету на формування національної школи краєзнавства залишається недостатньо вивченими. Так, на думку сучасного дослідника В.О. Савчука, незважаючи на значну кількість проведених історико-краєзнавчих конференцій різних рівнів, у більшості з них відсутні переконливі сюжети про взаємозв'язок університету і краєзнавства [12, с. 332].

Мета статті - науково-об'єктивний аналіз складного і суперечливого процесу розвитку історико-краєзнавчих досліджень вчених Харківського університету у дореволюційний період. Основні завдання обумовлені метою дослідження: висвітлити питання про передумови, причини й обставини виникнення краєзнавчих центрів при Харківському університеті, їх роль у культурному житті регіону; окреслити наукові досягнення вчених університету; охарактеризувати творчий доробок краєзнавців й визначити їх внесок у вивчення історії регіону й України в цілому.

Виклад основного матеріалу. Харківський університет із самого початку свого існування став провідним освітянським та науковим центром не лише Слобожанщини, але й всієї України. Це вплинуло на організацію дослідницької діяльності вчених різного фаху. З перших днів свого відкриття університет став центром наукових з'їздів та конференцій.

Засновник Харківського університету В.Н. Каразін заклав підвалини дослідження Слобідської України. Краєзнавчий підхід дослідник продемонстрував у багатьох розвідках, присвячених дослідженню історії Харківщини [7]. Видатний науковець постійно знайомив читачів з визначними подіями міста на сторінках періодичної преси. Разом з фактичним викладом матеріалу автор висловлював думку про важливість освіти для всіх верств населення. Вчений налаштовував харків'ян на пізнання рідного краю та сприйняття глибоких просвітницьких ідей.

Вагомий внесок у розвиток історичного краєзнавства здійснив відомий історик В.В. Пасек. На сторінках місцевої преси науковець дру-

кував численні замітки, в яких намагався зіставити оригінальність українського світогляду з великоросійським. У своїй статті «Нарис Харківської губернії» вчений акцентує увагу на залишках язичництва в українських звичаях. На думку автора саме на цей факт потрібно звертати особливу увагу при дослідженні історичних традицій мешканців Слобожанщини. Зауважимо, що вагомим внеском у розвиток археологічної науки є історична розвідка В.В. Пасека «Про старожитності Харківської губернії» [10]. Завдяки цій праці вперше в загальній пресі було звернено увагу громадськості на городища і поховання на території Харківщини, а також виокремлено питання про систематичне їх вивчення.

Варто відзначити, що значну пошукову, видавничу і культурно-просвітницьку діяльність у галузі історичної науки проводили наукові товариства. З одного боку, вони закладали джерельну базу історичних праць, утверджували документалізм місцевих досліджень, а з іншого – сприяли формуванню загальної та історичної культури населення, піднесенню рівня національної свідомості українського суспільства. Саме така форма роботи відкривала достатньо широкі можливості для унормування наукових відносин, обговорення і публікацій отриманих результатів. До того ж, завдяки популяризації краєзнавчих знань серед широкої аудиторії, члени наукових товариств (як правило науковці, освітяни) мали унікальну можливість інтегрувати «високу науку» і краєзнавчі пошуки аматорів у межах роботи університетських і наукових осередків [1, с. 170]. Таким чином, з 1807 року при Харківському університеті започатковано збирання колекції старожитностей; вже у 1835 році було закладено підвалини Музею витончених мистецтв і старожитностей, відкритого у 1859 році, де серед іншого зберігалися артефакти, знайдені на території регіону [8, с.21].

Слід зазначити, що протягом ХІХ ст. неодноразово створювалися різні історико-статистичні описи Слобідської України, авторами яких були науковці, освітяни, військові, представники духовенства, літератори. Зокрема, наукові товариства свою діяльність розпочинали з вивчення і описання відповідних губерній. З цією метою розроблялися різні програми. Так, у 1812 році Товариство наук при Харківському університеті склало «Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок», автором якого був Г.П. Успенський. Вчений вважав, що у такий спосіб можна

створити підґрунтя для систематичного наукового вивчення краю [15].

У 1850 році вченими Харківського університету було складено «Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии», де був проведений детальний опис природних умов краю, промисловості, торгівлі, етнічного складу та соціального розшарування населення, стану освіти, релігійності жителів губернії [8, с. 22]. З 1852 року починає видаватися низка томів «Историко-статистического описания Харьковской епархии» за авторством архієпископа Філарета Гумелівського; 1854 року з'явилася збірка нарисів з українського побуту «Слобожани» Г.П. Данилевського. Вчений також був автором біографічних оповідань про видатних людей Слобожанщини - Г.С. Сковороду, В.Н. Каразіна, Г.Ф. Квітку-Основ'яненка [6, с.12].

Слід підкреслити, що саме період кінця XIX – початку XX ст. характеризувався активізацією вченими університету історичних досліджень. Низку праць, присвячених вивченню рідного краю видають у цей час Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, Д.П. Міллер, М.Ф. Сумцов, Є.К. Редін та ін.. Цьому сприяло створення на базі історико-філологічного факультету університету у 1877 році Харківського історико-філологічного товариства (далі ХІФТ). У заснуванні та роботі товариства брали участь насамперед викладачі Харківського університету. У різний період ХІФТ очолювали В.К. Надлер (1877 - 1878 рр.), О.О. Потебня (1878 -1890 рр.), М.С. Дрінов (1890 -1897 рр.), М.Ф. Сумцов (1897 - 1918 рр.) [6]. Діяльність членів цього товариства, головним чином, була спрямована на вивчення питань історії Харківської губернії. Як зазначав один із найактивніших членів наукового осередку Є.К. Редін: «...інтерес до вивчення питань, пов'язаних з культурною історією місцевого краю у широкому розумінні цього слова ... був завжди головним серед інших наукових інтересів і запитів у діяльності товариства» [8, с. 23]. Вчені вивчали історію краю на підставі архівних джерел, проводили археологічні розвідки й розкопки, займалися пам'яткоохоронною діяльністю. Усі ці дослідження давали змогу популяризувати проблеми краєзнавства, підвищити зацікавленість до них з боку широких наукових та громадських кіл суспільства, сприяти актам меценатства та благодійництва, спрямованим на розвиток краєзнавства.

Для більшого залучення різних верств населення до вирішення питань краєзнавчого характеру товариство час від часу друкувало програми і оголошення, де пропонувало збирати інформацію про речові та письмові пам'ятки, які мали безпосереднє відношення до історії

Харківщини. Слід відзначити, що ці заходи давали певний результат. Прикладом цього може бути заснування товариством у 1879-1880 рр. Історичного архіву, з якого потім було влаштовано два головних відділення: Малоросійське (Чернігово-Полтавське) та Слобідсько-Українське (Харківське) [4, с. 7]. Зауважимо, що більшу частину фондів цього архіву було зібрано товариством саме завдяки багатьом пожертвуванням. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України. З ініціативи товариства створювалися безкоштовні громадські бібліотеки, читальні. Можливо, саме завдяки цьому Харківська губернія на початку XX ст. за кількістю бібліотек посідала друге місце в Російській імперії [4, с. 8].

Слід зазначити, що Харківське історико-філологічне товариство виховало не одне покоління невтомних дослідників краю. На його засіданнях, у публікаціях членів товариства висвітлювалися погляди щодо формування наукових засад історичного краєзнавства, організації дослідницької роботи, вдало поєднувалися як наукові, так і аматорські форми діяльності. Результати своїх досліджень ХІФТ опубліковувало у науково-популярному збірнику й віснику [2; 13], які містили аналітичні статті з української історії та культури, повідомлення про розкопки городищ та курганів на території Слобожанщини, а також багато унікальних фольклорно-етнографічних матеріалів. Проте, університетська система того часу була форпостом русифікації. Вчені були змушені шукати інші форми об'єднання і координації своїх зусиль у здійсненні наукових досліджень за межами університету. Такою формою стали наукові товариства. Таким чином, офіційна заборона українського слова в Росії не могла перешкодити науковій діяльності краєзнавців Харківщини і навіть появи в них праць українською мовою. Хоча, здебільшого, це були автентичні історичні документи, записи народних пісень, оповідань, приказок, тобто матеріали, які мали велике значення для пізнання місцевого краю. Незважаючи на це, в Україні, як і раніше, був досить помітний контраст між багатою, яскравою історією, давньою самобутньою культурою народу та очевидною неповнотою їх літературно-наукового відображення. Поступово, хоча і в тісних рамках самодержавної імперської ідеології набирали все більшого розмаху дослідження рідного краю. Краєзнавча історико-етнографічна робота, започаткована науковцями Харківського університету активно продовжувалась до по-

чатку Першої світової війни і була піднесена на високий рівень.

Етапною подією цього часу став XII Археологічний з'їзд у Харкові (1902 р.), який активізував діяльність науковців і аматорів у напрямі пропаганди дослідження рідного краю. Це відбулося не лише у публікаціях «Трудов Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда в г. Харькове», а й у створенні в Харкові, завдяки зусиллям невтомних діячів науки М.Ф. Сумцова та Є.К. Редіна, Етнографічного музею, який пізніше став музеєм Слобідської України імені Г.С. Сковороди, а також Музею церковних старожитностей при ХІФТ [3]. Разом із тим, університетський досвід постановки історико-краєзнавчих досліджень уже на початку ХХ ст. вплинув на процес інституалізації краєзнавства, на появу організаційних структур краєзнавчого руху, їх кількісне зростання, сформував принципи об'єднання в самодіяльні краєзнавчі осередки, взаємодію громадських форм, причому поява останніх повною мірою завдячує ентузіазму й наполегливості науковців різних регіонів України.

Висновки. Таким чином, фундамент історичного краєзнавства у регіоні був закладений вченими Харківського університету з моменту його заснування. До 1917 року історико-краєзнавча наука існувала здебільшого у вигляді статистико-географічних описів краю, істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки з елементами історичних знань. Наукові інституції, які виникали в зазначений час, відігравали чималу роль у збиранні і первинному осмисленні фактичного матеріалу, створенні відповідних методик дослідження краю. Значний досвід у галузі розвитку регіональних досліджень був накопичений на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Науковці працювали не спонтанно і безсистемно, а за певними програмами. Це забезпечувало єдиний критерій аналізу, стимулювало появу нових форм і напрямів роботи в локальній історії, сприяло виробленню ефективних методів діяльності краєзнавчих формувань, розробці методології історико-краєзнавчих досліджень.

З другої половини ХІХ ст., на фоні піднесення національної свідомості й формування позитивістського акценту на роль історичного чинника, інтерес до регіональної історії серед науковців Харківського університету значно посилювався. Провідними рисами краєзнавчих досліджень цього періоду є певна хронологічна дистанція між дослідником та його об'єктом, підвищений інтерес до фактів політичного жит-

тя, церковної історії, етнографізм досліджень. Тоді ж починають проводитися археологічні розкопки, стають регулярними етнографічні експедиції. Значна роль у цьому процесі також належала Харківському історико-філологічному товариству. Саме завдяки багатогранній діяльності науковців-краєзнавців Харківського університету розвиток історичного краєзнавства у Харківській губернії був піднесений на високий рівень.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, зазначена нами проблема висвітлена в історіографії досить фрагментарно, до цього часу не стала предметом спеціального дослідження. Зокрема, потребують вивчення такі питання, як становлення наукової діяльності основних краєзнавчих осередків Харківської губернії у досліджуваній період, їх вплив на стан історичної науки в цілому, роль державних органів, громадськості та наукової інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства регіону; вплив соціально-економічних та суспільно-політичних факторів на розвиток історико-краєзнавчої науки у Харківській губернії у дореволюційний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історії реаналістики в Україні / Верменич Я.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 502с.
2. Вестник Харьковского историко-филологического общества: в 5 вып. / [ред. Редин Е.К.]. – / Харьков: Печатное дело, 1911—1914.
3. Дем'ячук Г.С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. Дем'ячук. – К.: Просвіта, 2006. - 296с.
4. Журавский Ю.Й. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории / Журавский Ю.Й., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. // Вісник Харківського університету. – Х., 1991.— № 357— С. 4-38.
5. Журба О.І. «Неісторіографічне» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини / Журба О.І. // Харківський історіографічний збірник. – Х.: Вид-во НУА, 2006. – С. 112-156.
6. Историко-филологический факультет за 100 лет его существования (1805—1905) / [под ред.: М.Г. Халанского и Д.И. Баалия]. – Х., 1908.— 200с.
7. Каразін В.Н. Перехід Харківського інституту шляхетних дівчат / В. Каразін // Харьковские губернские ведомости. – 1838. - № 34

8. Красиков М.М. З історії вивчення Слобожанщини / Михайло Красиков // Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С. 19-23.
9. Міхеєв В.К. Про розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті / В. Міхеєв, С. Куделко // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» – Ч. 1. – Х., 1997. – С. 11-24.
10. Пассек В.В. Про старожитності Харківської губернії / В.В. Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1830. - № 19
11. Савченко Г.О. Академік Микола Сумцов – історик Харкова / Г. Савченко // Краєзнавство. – 1995. – № 1-4. – С. 31-45.
12. Савчук В.О. Традиції університетської науки в історико-краєзнавчому русі України 20-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: [зб. статей] / В.О. Савчук. – К., 2004. – Вип. 28. – С. 318-333.
13. Сборник Харьковского историко-филологического общества: в 14 т. / [сб. науч. трудов / ред. Редин Е.К.]. – / Х.: Печатное дело, 1886—1905.
14. Сумцов Н.Ф. К литературе по самообразованию / Сумцов Н.Ф. – Харьков: Южный край, 1902. —102с.
15. Успенский Г.П. Опыт повествования о древностях русских / Г. Успенский. – Х., 1811. – (Об обычаях россиян в частной жизни; Ч. 1).
16. Устинов И.А. Литература о Харьковской губернии: [Библиогр. указ.] / И.А. Устинов. – Х., 1886. – С. 215-218.
17. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919) / Фрадкин В.З. // История и историки: [историографический ежегодник]. – М.: Изд-во «Наука», 1982. – С. 223-249.
18. Фрадкін В.З. Харьковская историко-краеведческая школа / Фрадкін В.З. і І.С.Плахтій // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». – Х., 1997. Ч 2